

TAFAKKUR FE'LLARINING ILMIY JIHATDAN O'RGANILISHI BOSQICHLARI

Turdaliyeva Shakhnoza O'ktamovna

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti,

Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslar kafedrasida o'qituvchisi

[*turdalievashakhnoza84@gmail.com*](mailto:turdalievashakhnoza84@gmail.com)

Annotatsiya: Fikr fe'llari turli ko'rsatkichlarga ko'ra tasniflanadi. Maqolada uni tasniflash va talqin qilish masalalariga dunyo olimlarining yondashuvi qisqacha bo'lsa ham o'z nuqtai nazaridan izohlandi. Yuqoridagi barcha tasniflar (o'zbek, rus, ingliz tillarida berilgan) sodda gaplar asosida tuzilgan. Shuning uchun, ko'plab tasniflar mavjud bo'lsa-da, ular o'xshashdir. Biroq, har bir tilning o'ziga xos qoidalari mavjud bo'lib, ular tilning imkoniyatlaridan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: tafakkur fe'llari, kognitiv xususiyatlar, metatil, aqliy subyektlar, aqliy obyektlar

Tafakkur fe'llarining talqini va tasnifi olimlar o'rtasida baxs va munozaraga sabab bo'luvchi anchayin qiziq masala bo'lib kelgan. Olimlarimiz bizga qoldirgan meroslaridan bu masala o'zining uzoq tarixiga ega ekanligini bilamiz. Tafakkur fe'llari haqidagi dastlabki ma'lumotlar XIX asrning 20 yillarida chop etilgan asarlarda berilgan. Ammo bu ma'lumotlar mukammal emas edi. 1940 yillardan keyingi tafakkur fe'llarining muammosi olimlar diqqatida bo'ldi.

XIX asrning 80 – yillaridan boshlab, 1940 – 50 yillarda qo'shma gapni belgilash mezonida mavjud bo'lgan ikki asosdan ikkinchisi yo'l – yo'lakay va qator mustasnolar bilan birga olg'a surilgan kesim asosiga tayangan holda har bir sintaktik birlikka tizimga yondashildi.

O'zbek olimlari tafakkur fe'llari masalalariga ko'plab ilmiy tahlillar berib o'tgan. Ular tasniflar haqida fikr yuritar ekan, ularda qo'shma gapning turli belgilariga aralash holda tayanganlik ko'rsatilgan: struktur – semantik, leksik, morfologik belgilari va qismlarning o'zaro bog'lanish xarakteriga ko'ra tasniflari keltirildi va ularning ayrimlariga o'zgartirishlar kiritildi.

Fan rivojining hozirgi bosqichi uchun yagona shubhasiz narsa shu fikrlash jarayoni, albatta, so'zlashuv jarayonini o'z ichiga oladi. Demak, har qanday shakldagi fikrni ifodalovchi so'z bo'lib, fikrni tartibga solish uchun ham so'z zarur hisoblanadi. Tilni yaqindan tahlil qilish shaxsning aqliy faoliyati bilan korrelyatsiya aloqasini o'z ichiga oladigan lingvistik va aqliy tuzilmalarni bog'liqlikda o'rganishni talab qiladi¹.

¹Болдырев Н.Н., Магировская О.В. Языковаярепрезентация основных уровней познания // Вопросы когнитивной лингвистики. 2009. № 2. С. 7-16.

Tafakkur fe'llarining o'rganilish jarayonida ko'plab so'roq ostidagi muommolar yuzaga kelib, ular tilshunoslar orasida ko'plab baxs va munozaralarga sababchi bo'ldi. Buning natijasi o'laroq tafakkur fe'llariga turli tilshunoslar turlicha yondashdilar:

Tafakkur fe'llari bizga bilish predmetining kognitiv xususiyatlarini tushuntirish imkonini beradi va onga "miya infratuzilmasining tarkibiy qismi" sifatida chuqurroq kirib boradi. Unda insonning vaqt o'tishi bilan egallagan barcha aqliy tajribasi jamlangan uning hayoti va inson tomonidan to'plangan taassurotlar, hislar, g'oyalar va tasvirlarni yagona kontseptual tizimning ma'nolari yoki tushunchalari shaklida aks ettiradi². Barcha so'zlar, iboralar, tushunchalar tafakkur bilan bog'liq bo'lgan tilshunoslikda "aqliy til" yoki "fikr tili" atamasi deyiladi.

V.Z. Demyankov, "aqliy til (Mentalese; mentale Sprache; lingua menta lis) - bu kontseptual tizim birliklari bo'lgan metatil, tabiiy til iboralarining ma'nosi uchun psixik tasavvurlarni tavsiflaydi"³.

Til va tafakkurning lingvistik jihatdagi aloqadorligi lingvistik tafakkur, lingvistik ong, lingvistik subong (lingvistik ma'no) kabi tushunchalarda namoyon bo'ladi. "Lingvistik tafakkur" va "nutq tafakkuri" tushunchalarini ayrim hollarda nafaqat farqlash, balki bir-birini almashtirish ham mumkin. Til va inson aqliy faoliyati o'rtasidagi yaqin aloqa lingvistik va aqliy o'zaro bog'liqlikni tahlil qilishni o'z ichiga oladi, bu esa bilish subyektining kognitiv tashkiloti xususiyatlarini tushuntirish va uning ong faoliyatiga chuqurroq kirib borish imkonini beradi.

Buning asosiy vositalaridan biri psixik leksikani ma'lum bir til so'zlari ombori sifatida o'rganish, ular bilan bog'liq psixik jarayonlarni ifodalashdir. axborotni og'zaki shaklda qayta ishlash (*idrok, tushunish, xotira, fikrlash, motivatsiya, rejani amalga oshirish imkoniyatlarini tushunish; qaror qabul qilish* va boshqalar).

Har xil qismlar nutqlar fikr obyektlarini, fikrlash usullari va jarayonlarini ifodalaydi – ular "aqliy so'zlar" tushunchasini birlashtiradi; ularning semantikasi birgalikda mentalitetning semantik maydonini tashkil qiladi.

Og'zaki semantikaning murakkab tuzilishi maxsus tahlil birliklari va o'ziga xos metatildan foydalanishni talab qiladi. Kognitiv tahlilning mumkin bo'lgan birliklaridan biri kontseptualni birlashtirgan vaziyatdir va fe'l ma'nosining lisoniy qatlamlari kiradi. Kognitiv-lingvistik tilning tavsifi leksemalarning tuzilmalari semantika va sintaksisning aniqlanish yo'lida shakllanadi tabiiy til, shuningdek, mantiqiy til vositalaridan foydalanish.

Tafakkur fe'llarning vaziyat tahlili quyidagi sxema bo'yicha amalga oshiriladi:

²Кубрякова Е.С. Язык и знание: на пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 9.

³Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1997. № 4. С. 17-33.

- I. Umumiy xarakteristikalar.
- II. Vaziyati shtirokchilari.
- III. Vaziyat bo'yicha takliflar.
- IV. Vaziyatning konflikt asoslari.
- V. Vaziyatning dinamikasi.
- VI. Ko'p holat turi.
- VII. Denotativ tuzilishi o'xshash fe'llarning leksik mikromaydonchasi.

Taklifiy tahlil usuli turli parametrlarga ko'ra aqliy fe'llarni xarakterlash imkonini beradi: Ishtirokchilarning holatini aniqlash, rol funktsiyalarining o'zgarishini kuzatish; ko'p holatning amalga oshirilgan turini aniqlashdir. Aqliy fe'llarning bajarilgan tahlili ularning semantikasining quyidagi xususiyatlarini ko'rsatadi:

1. Psixik predikatlar predmeti bo'lishi mumkin:

- a) shaxs yoki yuqori darajada tashkil etilgan tirik mavjudot;
- b) Aqliy qism (fikir, taxmin, qaror), bu faqat mavzuning bir qismi.

Tilshunoslikda fikr faol subyekt bo'lib, u tafakkurning ilmiy tasviri va lingvistik tasvir o'rtasidagi muhim farqni tashkil qiladi. Ruhiiy subyektlar turli xil xususiyatlarga ega bo'lib, ular "sodda" psixologiyaning til sohasida aks ettirilgan turli xil hodisalar bilan belgilanadi. Aqliy fe'l holatlarida ishtirokchilar va holatlar turli darajada bo'ladilar:

a) Aqliy subyektlar faol va harakatsizlarga bo'linadi. *Faollari sababchi, maqsadli agent, maqsadsiz - agent, sababchi bo'lmagan, yashirin qurol subyekti, yashirin obyekt sub'ektilardir. Aqliy subyektlarning faol bo'lmagan subyektlar orasida yashirin faollikka ega stativalar, yashirin obyektivlikka ega subyektlar, statik tashuvchi mavjudlik kuzatiluvchi bosqichlar: xossalar, dinamik xususiyat tashuvchisi, passiv subyektdir;*

b) Ruhiiy obyektlar quyidagi kichik funktsiyalarni bajaradi: *Bemor, Natijalar, Deliberative, Perceptive, Deliberative-idrokishtirokchisi, Aqliy qism, Artefakt;*

v) psixik fe'llar bilan ko'rsatilgan vaziyatlarda adresat ega quyidagi turlardan foydalanadi: *Benefisiarlar, Zarar obyekt, Tinglovchi;*

d) Vositalar rolini mikro darajada topilgan Aqliy konstruksiyalar bajaradi;

e) Ishtirokchilarning atributiv xususiyatlari orasida quyidagilar mavjud: *Modus, Modallik, foiz, ixtiyoriy komponent, foyda va zarar.* Bu ko'p holatda turli xil variantlarni aqliy fe'llar bilan amalga oshirish bilan ham bog'liq.

Tafakkur fe'llarining semantic sinflari va ko'p holat turlari o'rtasidagi munosabatlar nuqtai nazaridan ba'zi qonuniyatlar aniqlanadi:

a) "sifatlar (xususiyatlar)" va "hodisalar (yutuqlar)" sinfidagi fe'llar ko'p holatning maxsus turini - "*polisituation on zero*" niamalga oshiradi, - ular muddatidan qat'iy nazar taqdim etiladi; bu guruhga "*vaqt o'qi*" bilan hech qanday aloqasi

bo'lmagan pozitsiyali fe'llarni o'z ichiga oladi. (*o'ylaymanki ..., deb hisoblang ..., biror narsani biling*);

b) "bir xil jarayonlar" sinfining fe'llari davomiylikni amalga oshiradi;

v) "asta-sekin amalga oshirish" fe'llari - konsituativlik, miqdor, segmentatsiya.

Tafakkur fe'llari semantikasining polipropozitsion tahlili konfliktni vaziyatning rivojlanishi uchun boshlang'ich nuqta sifatida ochib beradi: ochilish vaziyat qandaydir qarama-qarshilikni bartaraf etish bilan belgilanadi, masalan, mavjud va kerakli o'rtasida, aqliy ma'lumotlarning yetishmasligi Subyekt dunyosi va uning boshqa ongda mavjudligi, ob'ektning haqiqatda mavjudligi va yo'qligidir.

Ruhiy fe'llarning dinamik rivojlanayotgan holatlarining konflikt o'zagi konfliktli vaziyat va hodisadan iborat (*tuzatish, cram, qaror...*), dinamik bo'lmagan vaziyatlarda konflikt o'zagi faqat konfliktli vaziyat bilan ifodalanadi, hodisaning yo'qligi ularni dinamiklikdan mahrum qiladi (*o'ylang..., ishonig..., esda tuting*).

Shunday qilib, aqliy fe'llarning holatlari jismoniy va ijtimoiy makondagi fe'llarning holatlari bilan bir xil komponentlarni o'z ichiga oladi, bu degani aqliy fe'llarning semantikasi ko'p vaziyatli kompleks bo'lib, vaziyat mavzusi sifatida ifodalanishi mumkin.

Bibliography:

1. Ашурова Д.У. Когнитивная лингвистика: теоретические и методологические проблемы // Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим. — Самарқанд, 2012. — № 2 (43). — С. 7–11.
2. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. — Свердловск: Издательство Уральского университета, 2002. — 184 с. — ISBN 5-7525-0061-3.
3. Блох, М.Я. Теоретическая грамматика английского языка (на английском языке) Текст.: Учеб. пособ. / М.Я. Блох. 4-е изд., испр. - Москва: Высш. шк., 2003.-423 с.
4. Болдырев Н.Н.. Когнитивные исследования языка / гл. ред. серии; М-во обр. и науки РФ, Рос. акад. наук, Ин-т языкознания РАН, Тамбов. гос. ун-т им. Г.Р. Державина, Рос. ассоц. лингвистов-когнитологов. — Москва: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2008 — . ISBN 978-5-89016-442-1
5. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=Ja_3scYAAAAJ&citation_for_view=Ja_3scYAAAAJ:d1gkVwhDpl0C
6. https://www.researchgate.net/publication/349896898_Conversational_Mental_Verbs_In_English_Song_Lyrics_A_Corpus-Driven_Analysis